

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-19-5>

УДК 331.56

Потенціал «темного» туризму в країнах Європи

Сардак С.Е.

доктор економічних наук, доцент,
професор кафедри
економіки та управління національним господарством
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Таран С.В.

магістрант
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

У статті визначено походження, характеристику та належність «темного» туризму. Розглянуто класифікацію «темного» туризму, наведено приклади відповідних туристичних об'єктів. Досліджено ресурсну базу «темного» туризму в країнах Європи. Ідентифіковано ресурсний потенціал України щодо розвитку «темного» туризму.

Ключові слова: «темний» туризм, туризм катастроф, танато-туризм, містичний туризм, некропольний туризм, Європа, Україна.

Sardak S.E., Taran S.V. ПОТЕНЦИАЛ «ТЕМНОГО» ТУРИЗМА В СТРАНАХ ЕВРОПЫ

В статье определены происхождение, характеристика и принадлежность «темного» туризма. Рассмотрена классификация «темного» туризма, приведены примеры соответствующих туристических объектов. Исследована ресурсная база «темного» туризма в странах Европы. Идентифицирован ресурсный потенциал Украины по развитию «темного» туризма.

Ключевые слова: «темный» туризм, туризм катастроф, танато-туризм, мистический туризм, некропольный туризм, Европа, Украина.

Sardak S.E., Taran S.V. POTENTIAL OF "DARK" TOURISM IN EUROPEAN COUNTRIES

The article defines the origin, characteristics and affiliation of "dark" tourism. The classification of "dark" tourism is considered and examples of relevant tourist sites are given. The resource base of "dark" tourism in Europe has been studied. Resource potential of Ukraine has been identified for the development of dark tourism.

Keywords: "dark" tourism, disaster tourism, thanato-tourism, mystical tourism, necropolis tourism, Europe, Ukraine.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Міжнародний ринок туризму перманентно розвивається. Це виявляється у збільшенні кількості подорожуючих та задіяних туристичних ресурсів, зростанні курортного потенціалу країн та появі нових видів туризму. Крім того, сфера послуг усе більше стає невід'ємною частиною економічної моделі найрозвинутіших країн світу, тоді як промисловість скорочує свої позиції.

Зі збільшенням обсягу міжнародного туризму поширюється його різноманітність. В таких умовах впровадження нових видів туризму або популяризація деяких вже наявних, але маловідомих може стати вирішенням проблеми переважання попиту над пропозицією. Важливим рушійним фактором при цьому буде розвиток нових технологій, які дадуть змогу використовувати інноваційний потенціал туристичної індустрії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Огляд джерел свідчить про те, що «темному» туризму останнім часом приділялась увага як іноземних вчених і публіцистів, так і вітчизняних. Так, М. Фоулі та Д. Леннон вперше використали термін «темний туризм» лише у 1996 р. [1]. Під ним вони розуміли мандрівки по місцях трагічних подій. Ф. Стоун розглядає «темний» туризм як подорож у місця, які пов'язані зі смертю та сумом [2], а М. Кляп – як різновид туризму, що передбачає переміщення до місць, які пов'язані зі смертю та стражданнями [3]. Окрім самого терміна «темний туризм», до цього феномена застосовувались інші поняття, зокрема «танатуризм» (1996 р.) [4], «темна пляма туризму» (1993 р.) [5], «хворобливий туризм» (2000 р.) [6].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на наявну теоретичну базу «темного» туризму,

в науковій літературі спостерігається обмеженість концептуальних та прикладних розробок щодо популяризації таких турів у країнах Європи. Це приводить до недостатнього використання потенціалу такого виду туризму туристами та туристичними компаніями.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є визначення потенціалу розвитку «темного» туризму в Європейському регіоні. Для досягнення мети поставлено та вирішено комплекс таких завдань, як визначення змісту «темного» туризму та ймовірних причин його популяризації; виявлення належності «темного» туризму до певного сегменту видів туризму; розгляд класифікації «темного» туризму та наведення прикладів відповідних туристичних об'єктів; з'ясування відмінності «темного» туризму від інших суміжних видів туризму; ідентифікація ресурсної бази країн Європи; розгляд ресурсного потенціалу України, який може використовуватись для розвитку «темного» туризму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна туристична індустрія охоплює все більшу кількість об'єктів, які можуть привернути увагу туристів. Саме тому з'являються нові види туризму, які покликані задовольнити потреби подорожуючих зі специфічними бажаннями, які спрямовують свою увагу не на наявні, а на минулі людські ресурси, а також постають певним різновидом туристів у межах духовно-культурного сегменту туризму (рис. 1).

Так, протягом усієї історії туризму існував цвинтарно-родовий туризм, пов'язаний з відвідуванням могил відомих пращурів особами, які проживають далеко за місцями їх поховання. Цвинтарно-етнічний туризм є відвідуванням місць поховань представників етносів, зокрема невідомих пращурів. Релігійний туризм заснований на поклонінні релігійним діячам у межах конфесійної належності

туристів. «Темний» туризм також є складовою духовно-культурного сегменту туризму, який покликаний задовольнити інформаційні та психологічні потреби туристів, тобто він є частиною духовно-культурного сегменту туризму, коли туристи звертають увагу на минулі людські ресурси з точки зору їх інтелектуальної, а не родинно-культурної зацікавленості.

Історія «темного» туризму бере свій початок з далекого минулого, адже ще в давні часи люди відвідували гладіаторські бої чи масові страти в роки Середньовіччя та цікавились місцями таких подій. Однак все ж таки сучасне розуміння «темного» туризму дещо відрізняється від того, що було раніше. Можна сказати, що подорожі до місць, які пов'язані зі смертю, є проекцією минулої концепції в новому світі. Зазвичай інтерес до подібних подорожей серед туристів викликають мотивація подолання страхів дитинства, пошук чогось нового та інтерес до минулого, духовно-психічні розлади або містичні мотиви.

Важливо відрізнити «темний» туризм від інших споріднених видів туризму. Деякі з них можуть бути схожі з «темним» туризмом тематично, а інші – за об'єктами, які використовуються для приваблення уваги туристів. Щодо першого випадку, то можна виділити такий вид туризму, як мілітарі-туризм (різновид туризму, метою якого є відвідання місцевості, пов'язаної з військовими та воєнними діями [3]). Окремо тут слід виділяти воєнний туризм, пов'язаний перш за все з відвідуванням місць активних воєнних дій. Мілітарі-туризм відрізняється від «темного» туризму тим, що в його основі лежить відвідання саме активних бойових дій. Якщо ж воєнні дії на певній території завершуються та залишають після себе чимало пам'яток, то цю місцевість можна буде використовувати саме для розвитку «темного» туризму.

Щодо другого випадку, то слід згадати те, як деякі туристичні об'єкти можуть вико-

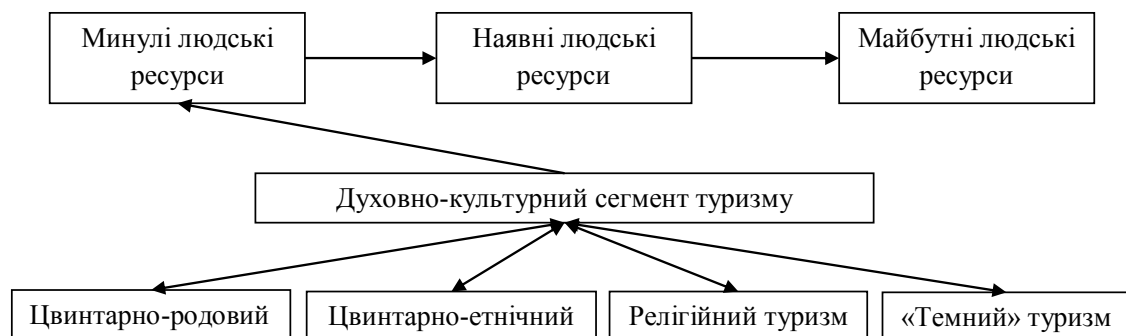


Рис. 1. Співвідношення сегментів людських ресурсів та видів туризму

Джерело: складено авторами за даними джерел [7]

ристовуватися в різних видах екскурсій. Наприклад, ті ж самі замки можна використувати як приклад культурно-історичної пам'ятки в оглядовій екскурсії, звертаючи увагу лише на архітектурні особливості споруди та історію її використання. Водночас у цих об'єктів може бути загадкове минуле, пов'язане з містикою, що можна використовувати саме для розвитку «темного» туризму. Головною відмінністю тут виступає те, як кожен окремий туристичний об'єкт описується туристу.

Слід зазначити, що «темний» туризм має характерні особливості, які наведені в табл. 1.

Отже, «темний» туризм є досить специфічним видом туризму, що позначається на його обмеженій популярності. Незважаючи на те, що «темний» туризм є специфічним видом туризму та має досить обмежену аудиторію прихильників, його можна поділити на 4 підвиди, в яких виділяються специфічні туристичні об'єкти (табл. 2).

Аналізуючи табл. 2, можемо зробити висновок, що кожний вид «темного» туризму має свою специфіку, що виражається в різноманітності туристичних об'єктів.

Зауважимо, що в межах духовно-культурного сегменту туризму окремо від загальної

Таблиця 1

Особливі характеристики «темного» туризму

| Особливість | Сутність особливості |
|--|---|
| Обмежена популярність | Користуються успіхом лише у дуже обмеженого числа людей, які мають часом вкрай специфічні інтереси, що виливається у створення подібних видів туризму. |
| Обмеженість щодо законів, традицій, норм моралі та менталітету | Для задоволення своїх потреб туристам доводиться відвідувати інші країни чи штати, адже в місці їх постійної дестинації провести подібні туристичні заходи неможливо у зв'язку з тим, що певні дії, які наповнюють сутність «темного» туризму, заборонені в цих місцях законом. |
| Непостійність офіційного характеру | Туристи не завжди використовують послуги туристичних підприємств для реалізації своїх інтересів. |
| Обмежений географічний характер | Частково це пов'язане з правовими аспектами певних держав чи адміністративних одиниць, про що йшлося раніше. Іноді це залежить від того, що певні об'єкти чи компанії, які необхідні для наповнення потрібного туристичного продукту, перебувають лише в одному чи декількох місцях на планеті. |

Джерело: складено авторами

Таблиця 2

Класифікація «темного» туризму

| Види | Об'єкти |
|---------------------|--|
| Туризм катастроф | Місця, що зазнали знищення через стихійні явища природи (землетруси, вулкани, повені, тайфуни тощо). |
| | Місця екологічних катастроф (ЧАЕС). |
| | Місця катастроф, які виникли через недбалість людей (місце поховання «Титаніка»). |
| Танато-туризм | Концентраційні табори Другої світової війни. |
| | Табори ГУЛАГу. |
| | Місця, в яких скоювали злочини серійні вбивці. Колишні в'язниці із суровим режимом. |
| Містичний туризм | Місця, де помічена паранормальна активність (деякі старовинні замки, маєтки, церкви тощо). |
| | Місця, пов'язані з історичними містичними особистостями (маєток Графа Дракули). |
| | Місця, пов'язані з уфологічною активністю. |
| Некропольний туризм | Кладовища, на яких поховані відомі персоналії. |
| | Старовинні кладовища. |

Джерело: складено авторами за даними джерела [8]

класифікації видів «темного» туризму розглядаються інші схожі за спрямуванням, однак відмінні за сутністю види туризму. Внесення згаданих у рис. 1 видів туризму до «темного» туризму, на нашу думку, виключається.

Нині існує декілька точок зору, як оцінювати подібні дії. З одного боку, під час перетину кордону подорожуючим зазначається мета поїздки, де такі категорії, як туризм та відвідання родичів, чітко розділяються. З іншого боку, в загальній класифікації видів туризму виділяється етнічний туризм [9] (ностальгічний туризм [10]), метою якого є відвідання родичів, місця свого народження чи батьків. Однак цей вид туризму з часом почав змінюватися, а зараз основною метою подорожі є знайомство з Батьківщиною предків [9]. Таким чином, скомбінувавши цілі двох видів туризму (некропольний та етнічний), можемо отримати цвинтарно-етнічний туризм, метою якого є відвідання поховань родичів, тобто це питання потребує подальших досліджень.

Однією з найкращих частин світу для розвитку «темного» туризму є Європа, адже ця територія має багату історію, яка пронизана різноманітними традиціями та містичними подіями. Крім цього, Європа завжди була місцем активних воєнних дій, про що свідчить проведення двох світових війн у ХХ столітті на її території. Ці події залишили після себе велику кількість ресурсів, яку можна використовувати для розвитку «темного» туризму.

Для того щоб оцінити ресурсну базу країн Європи, її умовно можна поділити на декілька частин за різними критеріями, а саме географічним (частина Європи, особливості рельєфу, розмір країни), історичним (роль країни у світових війнах, вік країни), політичним, культурним та релігійним. Останні три критерії можуть бути тісно пов'язані один з одним, адже пануюча система влади має вплив на культуру та релігію, і навпаки. Для зручності класифікації слід вибрати такий критерій, як частина Європи. Опис ресурсної бази «темного» туризму окремих країн цієї частини світу наведено в табл. 3.

Інформація, подана в табл. 3, дає можливість стверджувати, що більша частина Європи має необхідний запас туристичних об'єктів для розвитку «темного» туризму. Винятком можуть бути країни Північної Європи, на території яких об'єктів «темного» туризму майже немає. Окрім даних табл. 3, можна навести декілька фактів зі статистики відвідувань окремих об'єктів «темного» туризму в Європі.

Наприклад, згідно з даними офіційного сайту колишнього концентраційного табору Аушвіц-Біркенау, у 2017 р. територію цього музею пам'яті відвідали 2 млн. 100 тис. осіб, що на 50 тис. більше, ніж у 2016 р. Найбільшу кількість відвідувачів становили громадяни Польщі (498 тис. ос.), Великобританії (339 тис. ос.) та США (183 тис. ос.). Цікавим є той факт, що у 2017 р. кількість відвідувачів з України зросла на 48% порівняно з минулим роком. При цьому слід зауважити, що вхід на територію колишнього концентраційного табору є безкоштовним, але дозвіл на це отримується заздалегідь шляхом резервування вхідної картки на веб-сайті Аушвіц-Біркенау. Музей отримує кошти з індивідуальних та групових екскурсій, а також добровільних пожертвувань. Ще одним важливим показником є те, що сторінки музею в соціальних мережах також стають більш популярними з кожним роком, а на самому веб-сайті Аушвіц-Біркенау у 2017 р. було зафіксовано понад 33 млн. візитів [11].

Якщо звернути увагу на інший відомий об'єкт «темного» туризму, а саме кладовище Пер-Лашез, то слід зазначити, що, згідно з даними офіційного сайту цвинтаря, його щорічно відвідують понад 3 млн. осіб [12]. При цьому вхід на території некрополя є безкоштовним.

З українських об'єктів слід згадати Чорнобильську зону відчуження, яку у 2017 р. відвідали 49 758 осіб, що на 35% більше, ніж у 2016 р. З них майже 35 тис. становили іноземці [13]. Ціна на екскурсію до Чорнобиля у 2018 р. залежала від дня поїздки. Компанія «Чорнобиль Тур» орієнтується на такі ціни: індивідуальний тур для громадянина України коштує 69 дол.; індивідуальний тур для громадянина Білорусі – 89 дол.; індивідуальний тур для громадянин інших держав – 109 дол. У вихідний день ціна для українців становить 39 дол. Дводенні групові тури мають таку вартість: для українців вони коштують 129 дол. (ціна з людини); для білорусів – 264 дол. (ціна з людини); для громадян інших країн – 284 дол. (ціна з людини) [14].

Крім цього, «Чорнобиль Тур» організовує окремі тури для журналістів. Також компанія організовує спеціальні заходи з участю мас-медіа для популяризації Чорнобильської зони відчуження як туристичного об'єкта [15]. Відповідно, розвиток туризму в Чорнобильській зоні відчуження та збільшення кількості її відвідувачів є прямими доказами того, що «темний» туризм може стати невід'ємною та

Таблиця 3

Опис ресурсної бази «темного» туризму країн Європи

| Частина Європи | Країна | Підвид «темного» туризму | Ресурсна база | Стан розвитку |
|----------------|----------------|--------------------------|--|--|
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 |
| Східна Європа | Польща | Танато-туризм | Концентраційні табори років Другої світової війни (Аушвіц-Біркенау, Майданек), залізнична станція Редегаст. | Польща є однією з найкращих країн всієї Європи з точки зору розвитку «темного» туризму. Цьому сприяє минуле цієї країни, яке було сповнене війнами та трагічними подіями. Зараз на території країни розташовані одні з найбільш відомих об'єктів «темного» туризму, з яких Польща отримує великі кошти та відомість на туристичному ринку. |
| | | Некропольний туризм | Єврейське кладовище та православне кладовище в м. Варшаві, кладовище «Повонзкі Воїнські». | |
| | | Містичний туризм | Старовинні замки з привидами (Хенціни, Хой-нік, Джевіце, Гродцезь, Огородзенець). | |
| | | Туризм катастроф | Чорнобильська зона відчуження. | |
| | | Танато-туризм | В'язниця на вул. Лонцького у м. Львові. | |
| | | Містичний туризм | Замки (Кременецький, Підгорецький, Олеський, Золочівський). | |
| | | Некропольний туризм | Байкове кладовище, Личаківський цвинтар | |
| | | Танато-туризм | Концентраційні табори часів Другої світової війни (Дахау, Бухенвальд, Заксенхаузен). | |
| Західна Європа | Німеччина | Некропольний туризм | Кладовище Судфрідхоф, цвинтар Мелатен. | «Темний» туризм не є головним видом туризму в Німеччині, проте представлений прекрасним різноманіттям об'єктів, які використовуються для експлуатації. Цьому сприяє давня німецька культура, яка залишила велику кількість містичних загадок, а також історичне минуле країни, що включає велику кількість війн. |
| | | Містичний туризм | Свята гора в м. Хайдельберзі, замок Франкенштейнів, замок Вольфзегг (Жінка в білому), госпіталь Беліц-Хайльштеттен, Чортів міст. | |
| | | Танато-туризм | Селище Орадур-сюр-Глан. | |
| | | Містичний туризм | Паризькі катакомби, абатство Мортемер, замок Мартінваст. | |
| | | Некропольний туризм | Кладовище Пер-Лашез, цвинтар Монмартра, кладовище Монпарнас, нормандське американське кладовище, російське кладовище в Сент-Женев'єв-де-Буа. | |
| | | Містичний туризм | Пендл-Хіл, Стоунхедж, замок Беррі Поумрой, Лондонський Тауер, абатство Утбі, замок Чіллінгем, пагорб святого Міхаїла, озеро Лох-Несс. | |
| Великобританія | Великобританія | Танато-туризм | Місця скоєння злочинів Джеком-різником, лондонський Тауер. | Об'єкти «темного» туризму у Великобританії є одними з найвідоміших у світі, адже неодноразово були місцями головних подій відомих романів, детективів, історій тощо. Можна стверджувати, що у Великобританії «темний» туризм має найбільш популяризовану форму та орієнтований на масового споживача. |
| | | Некропольний туризм | Бромптонське кладовище, Хайгейтський цвинтар, кладовище Кенсал-Грін, некрополь Глазго. | |
| | | Містичний туризм | Селище Орадур-сюр-Глан. | |

Закінчення таблиці 3

| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 |
|-----------------|---------------------|---|---|---|
| Південна Європа | Італія | Туризм катастроф | Помпеї. | Італія протягом багатьох років є центром католицизму, тому не дивно, що більшість об'єктів «темного» туризму тісно переплітається з релігійним підтекстом. Окрім цього, скульптурні особливості італійських кладовищ привертають увагу багатьох туристів. |
| | | Містичний туризм | Окультне Телемське абатство, замок Монтебелло, Ка' Даріо (Венеція), маєток Ротта. | |
| | Некропольний туризм | Монументальне кладовище Стальєно, кладовище Сан-Мікеле, монументальний цвинтар Перуджи. | | |
| | Танато-туризм | Місто-привид Бельчіте, селище Очате. | | |
| Північна Європа | Іспанія | Містичний туризм | Печера відьом в Зугарамурді, маєток Хурадо, ущелина Бадахос, селище Лас-Урдес. | Іспанія є однією з найбільш відвідуваних країн світу. Крім цього, іспанські об'єкти «темного» туризму є одними з найбільш популяризованих у світі серед інших подібних об'єктів, особливо це стосується некрополів. |
| | | Некропольний туризм | Цвинтар Побленоу, некрополь Сан-Ісідро, кладовище Комільяс, цвинтар Сан-Фернандо. | |
| | Містичний туризм | Драгсхольмський замок. | | |
| | Некропольний туризм | Західне кладовище в Копенгагені, цвинтар Асістенс. | | |

Джерело: складено авторами за даними джерела [16]

значимою частиною туристичного сектору України.

Висновки з цього дослідження. Поява та поступова популяризація «темного» туризму є логічним продовженням розвитку туристичної діяльності, яка виявляється у збільшенні кількості видів туризму у відповідь на розширення туристичних інтересів та попиту.

Незважаючи на те, що «темний» туризм є досить «молодим» видом туризму, розгляду його сутності вже присвячено чимало робіт іноземних та вітчизняних дослідників. На основі результатів досліджень проведено поділ «темного» туризму на види, до

яких належать туризм катастроф, танато-туризм, містичний туризм та некропольний туризм. Визначено, що велику роль у популяризації «темного» туризму на рівні окремих туристичних об'єктів відіграє інформаційне, мас-медійне та інфраструктурне забезпечення.

Питання розвитку «темного» туризму містить великий науковий та прикладний потенціал, розкриття якого потребує подальших досліджень у сферах теоретичних та практичних розробок гармонізації попиту туристів із соціально-економічними аспектами суспільного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Foley M., Lennon J.J. JFK and dark tourism: A fascination with assassination. *International Journal of Heritage Studies*. Taylor & Francis. 1996. № 2 (4). P. 198–211.
2. Stone P. A dark tourism spectrum: towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions. *TOURISM: An Interdisciplinary International Journal*. 2006. Vol. 54. № 2. P. 145–160.
3. Кляп М.П., Шандор Ф.Ф. Сучасні різновиди туризму: навч. посіб. Київ: Знання, 2013. 197 с.
4. Seaton A.V. Guided by the Dark: From Thanatopsis to Thanatourism. *International Journal of Heritage Studies*. 1996. № 2. P. 234–244.
5. Rojek C. *Ways of Escape*. Basingstoke: Macmillan, 1993.
6. Blom T. Morbid Tourism: A Postmodern Market Niche with an Example from Althorpe. *Norwegian Journal of Geography*. 2000. № 54. P. 29–36.
7. Сардак С.Е. Еволюція поглядів на зміст і роль людських ресурсів у суспільному поступі. Актуальні проблеми економіки. 2012. № 12. С. 132–139.
8. Бордун О.Ю., Деркач У.В. Теоретичні та практичні засади дослідження похмурого туризму України. Географія та туризм. Серія: Географія рекреації та туризму: теоретичні та практичні питання. 2017. Вип. 30. С. 66.
9. Перспективи розвитку етнічного туризму в Україні. Всё о туризме: туристическая библиотека. URL: http://tourlib.net/statti_ukr/mysjak.htm.
10. Sardak S., Dzhyndzhoian V., Samoilenko A. Global innovations in tourism. *Innovative Marketing*. 2016. № 3. С. 45–50.
11. 2,100,000 people visited Auschwitz in 2017. URL: <http://auschwitz.net/en/2100000-people-visit-auschwitz-in-2017>.
12. Cimetière du Père-Lachaise. URL: <https://pere-lachaise.com>.
13. Почти 50 000 человек посетили Зону отчуждения в 2017 году. URL: <https://chernobyl-zone.info/50-000-posetili-zonu-otchuzhdeniya.html>.
14. Спеціальні (індивідуальні) поїздки в Чорнобиль. Чорнобиль Тур. URL: https://www.chernobyl-tour.com/special_travel_ua.html.
15. Krupskiy O., Temchur K. Media Tourism in the Chernobyl Exclusion Zone As a New Tourist Phenomenon. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*. 2018. № 27. P. 261–273.
16. Dark destinations. URL: <http://www.dark-tourism.com/index.php/destinations>.

REFERENCES:

1. Foley M. (1996). JFK and dark tourism: A fascination with assassination / M. Foley, J.J. Lennon // *International Journal of Heritage Studies*. – Taylor & Francis. – № 2 (4). – P. 198–211.
2. Stone P. (2006). A dark tourism spectrum: towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions: *TOURISM: An Interdisciplinary International Journal*, Vol. 54, № 2, pp. 145–160.
3. Klyap M.P., Shandor F.F. (2013) *Suchasni riznovydy turyzmu*. [Modern varieties of tourism]. Kyjiv: Znannja.
4. Seaton A.V. (1996). Guided by the Dark: From Thanatopsis to Thanatourism. *International Journal of Heritage Studies* 2:234–244.
5. Rojek C. (1993). *Ways of Escape*. Basingstoke: Macmillan.

6. Blom T. (2000). Morbid Tourism: A Postmodern Market Niche with an Example from Althorpe. *Norwegian Journal of Geography* 54:29–36.
7. Sardak S.E. (2012) Evoljucija poghljadiv na zmist i rolj ljudsjkykh resursiv u suspiljnomu postupi [Evolution of views on the meaning and role of human resources in social progress]. *Aktualjni problemy ekonomiky* (electronic journal), no. 12, pp. 132–139.
8. Bordun O.Ju., Derkach U.V. (2017) Teoretychni ta praktychni zasady doslidzhennja pokhmurogho turyzmu Ukrainy [Theoretical and practical principles of research of gloomy tourism of Ukraine]. *Gheografija ta turyzm* (electronic journal), no. 30, pp. 62-72. Available at: http://www.geolgt.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=71&Itemid=41&lang=uk.
9. Perspektyvy rozvytku etnichnogho turyzmu v Ukraini [Prospects for the development of ethnic tourism in Ukraine]. Available at: http://tourlib.net/statti_ukr/mysjak.htm.
10. Sardak S. (2016). Global innovations in tourism / S. Sardak, V. Dzhyndzhoian, A. Samoilenko // *Innovative Marketing*. – 2016. – № 3. – P. 45–50.
11. 2,100,000 people visited Auschwitz in 2017. Available at: <http://auschwitz.net/en/2100000-people-visit-auschwitz-in-2017>.
12. Cimetière du Père-Lachaise. Disponible à: <https://pere-lachaise.com>.
13. Pochti 50 000 chelovek posetili Zonu otchuzhdeniya v 2017 godu [Nearly 50,000 people visited the Exclusion Zone in 2017]. Available at: <https://chernobyl-zone.info/50-000-posetili-zonu-otchuzhdeniya.html>.
14. Specialjni (indyvidualjni) pojizdki v Chornobyly [Special (individual) trips to Chernobyl]. Available at: https://www.chernobyl-tour.com/special_travel_ua.html.
15. Krupskyi O., Temchur K. Media Tourism in the Chernobyl Exclusion Zone As a New Tourist Phenomenon. *Journal of Geology, Geography and Geoecology* 2018, 27, 261–273.
16. Dark destinations [Electronic resource]. – Available at: <http://www.dark-tourism.com/index.php/destinations>.